18. मुक्तानि मुक्तकानि

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રહેલિકા, કૂટશ્લોકો, અંતરાલાપ, પ્રશ્નોત્તરમાલા જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં રમૂજી અને તર્કબુદ્ધિયુક્ત મુક્તકો વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયેલાં છે. મુક્તક પ્રકારની આ રચનામાં ક્યારેક શ્લેષનો તો ક્યારેક સંધિનો ઉપયોગ કરીને ચમત્કૃતિ ઊભી કરવામાં આવે છે. ક્યારેક વળી સમાસફેર કરીને તો ક્યારેક અન્વયફેર કરીને દ્વિવિધ અર્થઘટન કરીને ચમત્કૃતિ સર્જવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનાં મુક્તકોની રચના સળંગ એક ગ્રંથ તરીકે થઈ હોતી નથી પરંતુ આવાં મુક્તકો તો કાલાન્તરે જુદા જુદા પ્રદેશમાં વિદ્વાન કવિઓ દ્વારા રચવામાં આવેલાં છે. વળી, તેમનો સંગ્રહ પણ ભિન્ન ગ્રંથોમાં થતો રહ્યો છે. વર્તમાનમાં આવાં મુક્તકોનો સંગ્રહ કરીને તેને સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં વિવિધ પ્રકારે વિવિધ પ્રકારની ચમત્કૃતિ સર્જતાં આઠ પદ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આવી ચમત્કૃતિ માત્ર મનોરંજન માટે જ હોય છે તેવું નથી. શાબ્દિક રીતે અને આર્થિક રીતે ચમત્કૃતિ સર્જતાં આ પદ્યોમાં માનવીય જીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટેના ઉપાયોનો પણ ઉપદેશ હોય છે. આ ઉપદેશ મુજબ જીવન જીવીને માણસ સર્વત્ર સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પોતાના જીવનને સુખી બનાવી શકે છે.

पिनाक-फणि-बालेन्दु-भस्म-मन्दाकिनीयुता।
पवर्गरचिता मूर्तिरपवर्गप्रदास्तु वः ॥ 1 ॥

भगवन् किमुपादेयं गुरुवचनम्, हेयमपि च किमकार्यम्।
को गुरुरधिगततत्त्वः, शिष्यहितायोद्यतः सततम् ॥ 2 ॥

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः कान्तः कमललोचने।
शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः ॥ 3 ॥

शस्त्रं न खलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः।
तदेव शस्त्रं कृतवान् पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥ 4 ॥

वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टं फलाग्रे वृक्ष एव च।
अकारादि सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ 5 ॥

यथा नयति कैलासं नगं गानसरस्वती।
तथा नयति कैलासं न गङ्गा न सरस्वती ॥ 6 ॥

युधिष्ठिरः कस्य पुत्रो गङ्गा वहति कीदृशी।
हंसस्य शोभा का वास्ति धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ 7 ॥

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः।
तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥ 8 ॥

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલ્લિંગ) उद्यतः ઉદ્યત, તૈયાર **कान्तः** પ્રિયજન **शः** 'શ' વર્ણ, શકાર **नगः** પર્વત, ગિરિ **कैलासः** કૈલાસ એ નામનો પર્વત **द्वन्द्वः, द्विगुः, अव्ययीभावः, तत्पुरुष, कर्मधारय, बहुव्रीहिः** આ બધાં સમાસના પ્રકારોનાં નામ છે. (સમાસના આ પ્રકારોમાંથી કેટલાક તમે નવમા ધોરણમાં શીખી ગયા છો. અન્યની સમજ પાછળ અભ્યાસ-5માં આપવામાં આવેલી છે.) આ સાથે આ શબ્દોનો પોતાનો પણ એક અર્થ હોય છે. જેમ કે **द्वन्द्वः** બે-બેની જોડ, બે-બેનાં જોડકાં, યુગ્મ **द्विगुः** બે કે વધારેનો સમૂહ, જેની પાસે બે હોય તેવો **अव्ययीभाव** એટલે વ્યય અર્થાત્ ખર્ચનો અભાવ, ત્યાં અવ્યયીભાવ છે એમ કહેવાય. **तत्पुरुष** પદમાં જુદા જુદા વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસ માનીએ, તો વિવિધ અર્થ નીકળે છે. અહીં ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ માનીને 'તેનો પુરુષ' - એવો અર્થ લેવાય છે. કર્મધારય એ પદને કર્મ અને ધારય - એ રીતે બે ભાગમાં વહેંચીને કર્મને ધારણ કર - એવો અર્થ મળે છે. બહુવ્રીહિ શબ્દમાં (बहवः व्रीहयः सन्ति यस्य सः बहुव्रीहिः - એ વિગ્રહ મુજબ) બહુવ્રીહિ સમાસ માનીને બહુ છે વ્રીહિ જેના એવો, ઘણાં બધાં ધાન્ય-અનાજવાળો - એવો અર્થ મળે છે.)

(સ્ત્રીલિંગ) पवर्गरचिता मूर्तिः પ-વર્ગ દ્વારા રચવામાં આવેલી મૂર્તિ (પ-વર્ગ એટલે પ, ફ, બ, ભ અને મ વર્ણ. અહીં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે શબ્દપ્રયોગ છે, તેમાં આ પ-વર્ગના વર્ણોથી પ્રારંભ થતા શબ્દો (જેવા કે - पिनाक-फणि-बालेन्दु-भस्म-मन्दाकिनीयुता) વાપરીને ભક્તે પોતાના મનમાં ઈશ્વરની એક મૂર્તિ-છબી ઊભી કરી છે.) **अपवर्गप्रदा** अपवर्ग એટલે મુક્તિ-મોક્ષ અને प्रदा એટલે આપનારી, મુક્તિ આપનારી (બીજી રીતે જોઈએ તો શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધમાં જે મૂર્તિ કલ્પવામાં આવી છે, તે પ-વર્ગ-રચિતા છે. હવે આ પ-વર્ગ-રચિતા મૂર્તિ અ-પવર્ગ = પ-વર્ગ વગરની કેવી રીતે હોય ? અપવર્ગ એટલે 'મુક્તિ' અર્થ સમજતાં અહીં મુક્તિ માગવામાં આવી રહી છે ! અહીં આ રીતે વિરોધ સમજાય પણ अपवर्ग = મોક્ષ સમજતાં વિરોધ દૂર થાય છે.) **लङ्घिता** લાંઘી, ઉથાપી **गानसरस्वती** ગાનરૂપી સરસ્વતી **गंगा, सरस्वती** આ નામની પ્રસિદ્ધ નદીઓ **त्वरिता** ઝડપી, ત્વરિત ગતિની. આ શ્લોક બોલવામાં આવે ત્યારે સાંભળનારને ગૂંચવડો લાગે છે પણ તે ધ્યાનથી વિચારતાં સાચો અર્થ સમજાય છે.

(નપુંસકલિંગ) अकार्यम् ન કરવા જેવું **नखलु** નખને કાપવાનું સાધન, નરણી (न અને खलु - એ રીતે છૂટા પાડીને પણ અર્થ કરવાનો છે. न એટલે નહિ, खलु એટલે ખરેખર, નક્કી) (આ खलु અવ્યય ક્યારેક વાક્યમાં કોઈ અર્થ બતાવતો નથી. તે માત્ર વાક્યના અલંકાર તરીકે શોભા વધારવા માટે વપરાયો હોય છે.)

સર્વનામ : कस्य કોનું **का** (સ્ત્રી.) કોણ

વિશેષણ : पिनाक-फणि-बालेन्दु-भस्म-मन्दाकिनीयुता પિનાક-ધનુષ્ય, ફણી-નાગ, બાલેન્દુ-બીજનો બાળ-ચંદ્ર, ભસ્મ-રાખ, મન્દાકિની-ગંગા. આ (પ, ફ, બ, ભ અને મ-એ પાંચ વર્ણોથી પ્રારંભ થતા) પદાર્થોથી યુક્ત, ધનુષ્ય વગેરેવાળી (પ-વર્ગરચિતા મૂર્તિનું વિશેષણ) **उपादेयम्** ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, સ્વીકાર કરવા પાત્ર **हेयम्** છોડવા યોગ્ય, ત્યજવા લાયક **अधिगततत्त्वः** જાણી લીધું છે રહસ્ય તેવો, જેણે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તેવો **त्वरिता** ઝડપવાળી, ઉતાવળી

અવ્યય : अनन्तरम् પછી, ત્યાર બાદ **खलु** નિશ્ચિત, ખરેખર, ચોક્કસ **इति** એમ, આવું

સમાસઃ पिनाक-फणि-बालेन्दु-भस्म-मन्दाकिनीयुता (पिनाकः च फणी च बालेन्दुः च भस्म च मन्दाकिनी च इति पिनाक-फणि-बालेन्दु-भस्म-मन्दाकिन्यः (इतरेतर द्वन्द्व), पिनाक-फणि-बालेन्दु-भस्म-मन्दाकिनीभिः युता - तृतीया तत्पुरुष)। पवर्गरचितामूर्तिः (पवर्गेण रचिता पवर्गरचिता (तृतीया तत्पुरुष), पवर्गरचिता चासौ मूर्तिः - कर्मधारय)। गुरुवचनम् (गुरोः वचनम् - षष्ठी तत्पुरुष)। अकार्यम् (न कार्यम् - नञ् तत्पुरुष)। अधिगततत्त्वः (अधिगतं तत्त्वं येन सः - बहुव्रीहि)। शिष्यहिताय (शिष्यस्य हितम्, तस्मै - षष्ठी तत्पुरुष)। कमललोचने (कमले इव लोचने यस्याः सा बहुव्रीहि)। नखलु (नखं लुनाति (लुनीते) - उपपद तत्पुरुष)। फलाग्रे (फलस्य अग्रम्, तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुष)। अकारादिसकारान्तम् (अकारः आदिः यस्य तत्, अकारादि - बहुव्रीहि। सकारः अन्ते यस्य तत्, सकारान्तम् - बहुव्रीहि। अकारादि च सकारान्तं च - समाहार द्वन्द्व)। गानसरस्वती (गानस्य सरस्वती - षष्ठी तत्पुरुष)।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) वह् (वहति) વહન કરવું, એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જવું.

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : अपूर्वः પૂર્વમાં એટલે કે અગાઉ ક્યારેય ન હોય તેવો **दृष्टः** જોયેલો **कान्तः** પ્રિય, ગમતો, જેની કામના હોય તેવો **कमललोचने** હે કમળ જેવી આંખોવાળી **नियोजितः** જોતર્યો. યોજ્યો. **लङ्घिता** ઉલ્લંઘન કરી. ઉથાપી દીધી. **अकारादि-सकारान्तम्** આદિમાં અકાર (अ) અને અન્તમાં સકાર (स) હોય, તેવું (અનનાસ નામે ઓળખાતા ફળને ધ્યાનમાં રાખીને આ કથન છે.) **मद्गेहे** મારા ઘરમાં **स्याम्** થાઉં. બનું. **विजानाति** જાણે છે.

(પ્રસ્તુત પાઠ ખાસ પ્રકારનાં વિવિધ પદ્યો-શ્લોકોનો સંગ્રહ છે. પ્રથમ શ્લોકમાં શાબ્દિક ચમત્કૃતિ છે. પ-વર્ગરચિત મૂર્તિ પાસે અપવર્ગની કામના કરવામાં આવી છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં પ્રશ્નોત્તર છે. પ્રથમ ચરણમાં **भगवन् किमुपादेयम्** પ્રશ્ન છે અને તેનો ઉત્તર **गुरुवचनम्** છે. એવી જ રીતે **हेयमपि च किम्** એ પ્રશ્ન છે અને તેનો ઉત્તર **अकार्यम्** છે. એ પછી તૃતીય અને છેલ્લો પ્રશ્ન છે **को गुरुः** અને તેનો ઉત્તર છે **अधिगततत्त्वः, शिष्यहिताय उद्यतः सततम्.** તૃતીય શ્લોકમાં પ્રહેલિકા છે અને **अशोक** શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને તે પૂછવામાં આવી છે. ચતુર્થ શ્લોક રહસ્યાત્મક છે. તેમાં વપરાયેલાં **शस्त्रं न खलु** પદોને બે રીતે વાંચવાનાં છે. 1. **शस्त्रं न खलु।** અને 2. **शस्त्रं नखलु।** પ્રથમ પ્રકારે વાંચતાં સમસ્યા થાય છે, જ્યારે બીજી રીતે વાંચતાં કથનનું રહસ્ય સમજાય છે. પાંચમો શ્લોક પ્રહેલિકાત્મક પ્રશ્ન છે. તેનો ઉત્તર 'અનનાસ' છે. છઠ્ઠા શ્લોકમાં શાબ્દિક ચમત્કૃતિ છે. શ્લોકના બીજા અને ચોથા ચરણના અક્ષરો સમાન છે. પણ તે અક્ષરોને બે રીતે જોડીને બે જુદા જુદા અર્થ સમજવાના છે. જેમકે 1. **कैलासं नगं गानसरस्वती।** અને 2. **कैलासं न गङ्गा न सरस्वती।** સાતમા શ્લોકમાં પ્રથમ ત્રણ ચરણમાં ત્રણ પ્રશ્નો છે અને ચોથા ચરણમાં તે પ્રશ્નોના ક્રમશઃ ઉત્તર આપવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા અને આઠમા શ્લોકમાં સમાસના પ્રકારોનાં નામ વાપરીને એક માણસ બીજા માણસ પાસે કંઈક મેળવવાની પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે.)

2. સંધિ : मूर्तिरपवर्गप्रदास्तु (मूर्तिः अपवर्गप्रदा अस्तु)। को गुरुरधिगततत्त्वः (कः गुरुः अधिगततत्त्वः)। शिष्यहितायोद्यतः (शिष्यहिताय उद्यतः)। अपूर्वोऽयम् (अपूर्वः अयम्)। शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र (शः अन्तरम् यः विजानाति सः विद्वान् न अत्र)। तदेव (तत् एव)। पितुराज्ञा (पितुः आज्ञा)। वृक्षस्याग्रे (वृक्षस्य अग्रे)। वृक्ष एव (वृक्षः एव)। यो जानाति (यः जानाति)। स पण्डितः (सः पण्डितः)। पुत्रो गङ्गा (पुत्रः गङ्गा)। वास्ति (वा अस्ति)। द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहम् (द्वन्द्वः द्विगुः अपि च अहम्)।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) कस्य मूर्तिः पवर्गरचिता अस्ति ? ◯

(क) कृष्णस्य (ख) रामस्य (ग) शिवस्य (घ) विष्णोः

(2) किम् उपादेयम् अस्ति ? ◯

(क) कार्यम् (ख) अकार्यम् (ग) गुरुवचनम् (घ) मित्रवचनम्

(3) यः शिष्यस्य .... उद्यतः सः गुरुः ? ◯

(क) हिताय (ख) सुखाय (ग) धनाय (घ) रक्षणाय

(4) का नदी त्वरिता वहति ? ◯

(क) गङ्गा (ख) यमुना (ग) सरस्वती (घ) नर्मदा

(5) कर्मणा पुरुषः .... भवति। ◯

(क) द्विगुः (ख) तत्पुरुषः (ग) द्वन्द्वः (घ) बहुव्रीहिः

(6) मद्गेहे नित्यं किं वर्तते ? ◯

(क) अव्ययीभावः (ख) बहुव्रीहिः (ग) द्विगुः (घ) द्वन्द्वः

(7) तृतीयाविभक्तेः रूपं किम् ?

(क) वः (ख) मया (ग) द्विगुः (घ) कदा

(8) विध्यर्थकृदन्तस्य उदाहरणं किम् ? ◯

(क) कृतवान् (ख) दृष्ट्वा (ग) रचिता (घ) कर्तव्यम्

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

(1) हेयं किम् अस्ति ?

(2) का कैलासं नगं नयति ?

(3) पितुः का आज्ञा ?

3. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत।

(का, किम्, केन, कस्य)

(1) युधिष्ठिरः <u>धर्मस्य</u> पुत्रः।

(2) <u>गङ्गा</u> कैलासं न नयति।

(3) वृक्षस्याग्रे <u>फलं</u> दृष्टम्।

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

(1) अपवर्गप्रदास्तु ....

(2) अपूर्वोऽयम् ....

(3) पितुराज्ञा ....

(4) द्विगुरपि ....

5. समासप्रकारं लिखत ।

(1) गुरुवचनम् .... (2) फलाग्रे ....

(3) गानसरस्वती .... (4) बहुव्रीहिः ....

6. शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

(1) हिताय ....

(2) हंसस्य ....

(3) मया ....

(4) कमललोचने ....

7. गुर्जरभाषायां संक्षिप्तं टिप्पणं लिखत ।

(1) અપવર્ગપ્રદા શિવની મૂર્તિ પ-વર્ગથી કેવી રીતે રચાયેલી છે ?

(2) ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ?

(3) કોઈ પણ વ્યક્તિ બહુવ્રીહિ કેવી રીતે બની શકે છે ?

8. गुर्जरभाषायाम् अर्थविस्तारं कुरुत ।

(1) भगवन् किमुपादेयं गुरुवचनम्, हेयमपि च किमकार्यम्।
को गुरुरधिगततत्त्वः, शिष्यहितायोद्यतः सततम् ॥

(2) यथा नयति कैलासं नगं गानसरस्वती।
तथा नयति कैलासं न गङ्गा न सरस्वती ॥

प्रवृत्ति

- પાઠમાં આવતી પ્રહેલિકા જેવી કોઈ એક બીજી પ્રહેલિકા શોધીને લખો.
- શબ્દને જુદી જુદી રીતે છૂટો પાડતાં બે અર્થ મળતા હોય, તેવા જુદી જુદી ભાષાના ત્રણેક શબ્દ શોધો અને તેમના અર્થ લખો.

•